

بنیادهای نظری سرمایه اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران)

دکتر سعید عطار

عضو هیات علمی دانشگاه یزد

با مقدمه‌ای از دکتر سید احمد موثقی

عضو هیات علمی دانشگاه تهران

سرشناسه	:	عطار، سعید، ۱۳۶۰-
عنوان و نام پدیدآور	:	بنیادهای نظری سرمایه اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران)
مشخصات نشر	:	سعيد عطار؛ با مقدمه‌ای از احمد موثقی.
مشخصات ظاهری	:	یزد: دانشگاه یزد، ۱۳۸۹.
شابک	:	۲۲۴ص.
وضعیت فهرست نویسی	:	۹۷۸-۹۶۴-۵۸۰۸-۸۲-۰
موضوع	:	فیا
موضوع	:	سرمایه اجتماعی — ایران
شناسه افزوده	:	سرمایه اجتماعی
شناسه افزوده	:	موثقی، سیداحمد، ۱۳۳۷ - ، مقدمه‌نویس
رده بندی کنگره	:	دانشگاه یزد، انتشارات
رده بندی دیویی	:	۹۱۲۸۹ ب ۹ / ۸۱۷۰۸
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۵۵/۰۵۵
	:	۳۰۷۳۳

مرکز انتشارات دانشگاه یزد
یزد، صفائییه، بلوار دانشگاه، صندوق پستی ۷۴۱-۸۹۱۹۵ تلفن: ۹-۰۳۵۱-۸۲۱۱۶۷۰
دوره کار ۸۲۰۰۱۲۶-۰۳۵۱

عنوان کتاب:	بنیادهای نظری سرمایه اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران)
مؤلف:	دکتر سعید عطار
ویراستار:	دکتر محمد کاظم کهدویی
طراحان جلد:	محسن صفری، رباب ثالث
ناشر:	انتشارات دانشگاه یزد
لیتوگرافی، چاپ و صحافی:	
نوبت چاپ:	اول
سال چاپ:	۱۳۹۱
شمارگان:	۱۰۰۰
قیمت پشت جلد:	۸۸۵۰۰ ریال
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۵۸۰۸-۸۲-۰
مرکز پخش: موسسه کتابیران	
تهران، میدان انقلاب، کارگر شمالی، خیابان نصرت، خیابان دکتر قریب، نرسیده به فرصت، پلاک ۷.	
تلفن: ۱۵-۰۲۱-۶۶۵۶۶۵۱۰	

فهرست مطالب

مقدمه	۱
پیشگفتار	۵
بخش اول: مروری بر پیشینه مفهوم سرمایه اجتماعی:	
از کارل مارکس تا کلاوس آفه	
مقدمه	۱۷
پیشینه مفهوم سرمایه اجتماعی	۱۸
بخش دوم: نظریه‌های سرمایه اجتماعی	
مقدمه	۳۹
گفتار اول: پیر بوردیو	۴۰
۱- فضای اجتماعی	۴۲
۲- میدان (champ)	۴۳
۳- سرمایه	۴۶
۳-۱- سرمایه اقتصادی	۴۷
۳-۲- سرمایه فرهنگی	۴۸
۳-۳- سرمایه اجتماعی	۴۹
۳-۴- سرمایه نمادین	۵۱
۴- جمع‌بندی	۵۳
گفتار دوم: جیمز سامونل کلن	۵۵
۱- نظریه تبادل اجتماعی	۵۷
۱-۱- جورج (کاسپار) هومنز	۵۷

۵۹	۲-۱- پیتر بلاو.....
۶۱	۲- تأثیر نظریه تبادل بر نظریه سرمایه اجتماعی.....
۶۳	۳- نظریه انتخاب عقلانی.....
۶۶	۴- کلمن و پیوند خرد - کلان.....
۶۸	۵- کلمن و مفهوم سرمایه اجتماعی.....
۷۳	۵-۱- شکل های ایجاد سرمایه اجتماعی.....
۷۳	۵-۱-۱- هنجارها و ضمانت های اجرای مؤثر.....
۷۴	۵-۱-۲- ظرفیت باقیوة اطلاعات.....
۷۵	۵-۱-۳- نظام تعهدات و انتظارات.....
۷۶	۵-۱-۴- سازمان اجتماعی اطلاعات پذیر.....
۷۷	۵-۱-۵- روابط اقتدار.....
۷۷	۵-۱-۶- سازمان تعمدی.....
۸۰	۶- جمع بندی.....
۸۲	گفتار سوم: رابرت دی پاتنام.....
۸۵	۱- نظریه بازی ها.....
۸۷	۱-۱- مهم ترین نوع بازی ها.....
۸۸	۱-۲- مفاهیم اصلی نظریه بازی ها.....
۹۰	۱-۳- مهم ترین اشکال نظریه بازی ها.....
۹۰	۱-۳-۱- معمای زندانی.....
۹۱	۱-۳-۱-۱- انواع معماهای زندانی.....
۹۲	۱-۳-۱-۱-۱- معمای زندانی منفرد.....
۹۲	۱-۳-۱-۱-۲- معمای زندانی مکرر.....
۹۴	۱-۳-۱-۱-۳- بازی های هماهنگی.....
۹۴	۴-۱- رابرت دی پاتنام و نظریه بازی ها.....

۲- آراء و نظریات الکسی دو توکویل.....	۱۰۱
۲-۱- روش‌شناسی (متدولوژی) الکسی دو توکویل.....	۱۰۷
۲-۲- الکسی دو توکویل چون الگویی برای رابرت دی پاتنام.....	۱۱۰
۳- نگاهی به زندگی و آثار پاتنام.....	۱۱۶
۳-۱- رویکرد رابرت دی پاتنام به مفهوم سرمایه اجتماعی.....	۱۲۰
۳-۲- تلقی پاتنام از سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن.....	۱۲۷
۳-۱-۱- اعتماد.....	۱۲۹
۳-۲-۲- منجارها.....	۱۳۰
۳-۲-۳- شبکه‌ها.....	۱۳۲
۳-۳- انتقادات به رویکرد رابرت پاتنام.....	۱۳۳
۴- جمع‌بندی.....	۱۳۷

بخش سوم: وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز

مقدمه.....	۱۴۳
گفتار اول: اعتماد.....	۱۴۴
۱- اعتماد در میان همسایگان.....	۱۴۵
۲- اعتماد بین شخصی به اعضای خانواده، اقوام و خویشان و دوستان.....	۱۴۶
۳- اعتماد بین شخصی به گروه‌ها و اصناف مختلف (اعتماد نهادی).....	۱۴۸
۴- اعتماد مردم به یکدیگر.....	۱۵۰
۵- اعتماد به قوانین اجتماعی.....	۱۵۵
۶- جمع‌بندی.....	۱۵۶
گفتار دوم: روابط اجتماعی.....	۱۵۷
۱- روابط اجتماعی از نظر در تماس بودن با دیگران.....	۱۵۷
۲- روابط اجتماعی از نظر روابط با همکاران.....	۱۵۸

۳- روابط اجتماعی از نظر روابط با مراجع اقتدار.....	۱۵۹
۴- جمع‌بندی.....	۱۶۱
گفتار سوم: رفتارهای نوع دوستانه.....	۱۶۲
۱- رفتارهای نوع دوستانه از نظر دریافت کمکهای مالی از دیگران.....	۱۶۳
۲- رفتارهای نوع دوستانه از نظر کمک به فقرا.....	۱۶۳
۳- رفتارهای نوع دوستانه از نظر شرکت در فعالیت‌های مرتبط با منافع عمومی.....	۱۶۴
۴- جمع‌بندی.....	۱۶۴
گفتار چهارم: مشارکت.....	۱۶۵
۱- مشارکت سیاسی.....	۱۶۶
۲- مشارکت اجتماعی.....	۱۶۹
۱-۲- باور افراد به اینکه در تصمیم‌گیری‌ها، نقش دارند.....	۱۷۰
۲-۲- تمایل افراد به سرمایه‌گذاری به صورت فردی یا جمعی.....	۱۷۱
۳-۲- عضویت در نهادهای مدنی.....	۱۷۲
۳- جمع‌بندی.....	۱۷۴
جمع‌بندی نهایی.....	۱۷۵

بخش چهارم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها

مقدمه.....	۱۸۱
گفتار اول: نتیجه‌گیری.....	۱۸۲
۱- نتیجه‌گیری از مباحث نظری.....	۱۸۲
۲- نتیجه‌گیری از مباحث کاربردی.....	۱۸۷
گفتار دوم: پیشنهادها.....	۱۹۰
۱- پیشنهادهای نظری.....	۱۹۰

۱۹۱	۲- پیشنهادهای کاربردی
۱۹۳	کتاب‌شناسی
۲۰۱	نمایه

www.ketab.ir

www.ketab.ir

فهرست جداول و نمودارها

- نمودار ۱- رشد تعداد مقالات درباره سرمایه اجتماعی ۱۷
- نمودار ۲- نویسندگان معاصر سرمایه اجتماعی ۸۳
- جدول ۱- اعتماد به همسایگان (سنجش شده در ۶ مرکز استان) ۱۴۵
- جدول ۲- اعتماد بین شخصی به خانواده اقوام و خویشان و دوستان (پیمایش ملی) ۱۴۶
- جدول ۳- اعتماد به مشاغل خاص (سنجش شده در ۶ مرکز استان) ۱۴۸
- جدول ۴- اعتماد بین شخصی به گروه‌ها و اصناف مختلف (پیمایش ملی) ۱۴۹
- جدول ۵- نگرش مثبت شهروندان به یکدیگر: به نظر شما هرکدام از خصوصياتی که نام می‌بریم تا چه اندازه در بین مردم رواج دارد؟ (پیمایش ملی) ۱۵۰
- جدول ۶- نگرش منفی شهروندان به یکدیگر: به نظر شما هرکدام از خصوصياتی که نام می‌بریم تا چه اندازه در بین مردم رواج دارد؟ (پیمایش ملی) ۱۵۱
- جدول ۷- جدول فراوانی باور به آنکه هنجارهای اخلاقی زیر در جامعه زیادند ۱۵۲
- جدول ۸- به طور کلی فکر می‌کنید مردم تا چه حد قابل اعتماد هستند؟ (پیمایش ملی) ۱۵۲
- جدول ۹- مردم واقعاً نمی‌دانند این روزها آدم خوب کیست و آدم بد کیست؟ (پیمایش ملی) ۱۵۳
- جدول ۱۰- فکر می‌کنید رواج صفات خوب (مثبت) اخلاقی مثل صداقت، راستگویی، گذشت و امانت‌داری بین مردم در ۵ سال آینده بیشتر خواهد شد یا کمتر؟ (پیمایش ملی) ۱۵۴
- جدول ۱۱- فکر می‌کنید رواج صفات بد (منفی) اخلاقی مثل دورویی، تظاهر، تقلب و کلاهبرداری بین مردم در ۵ سال آینده بیشتر خواهد شد یا کمتر؟ (پیمایش ملی) ۱۵۴

- جدول ۱۲- ارزیابی جمعیت نمونه از وضعیت اعتماد مردم به یکدیگر طی ۱۰ سال آینده (شهر تهران)..... ۱۵۴
- جدول ۱۳- اعتماد به قوانین اجتماعی (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۵۵
- جدول ۱۴- در تماس بودن با دیگران (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۵۸
- جدول ۱۵- دوستی و ارتباط با همکاران (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۵۸
- جدول ۱۶- روابط از طریق کانال‌های رسمی با مراجع اقتدار (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۵۹
- جدول ۱۷- به نظر شما، مسئله پارتی بازی تا چه اندازه در جامعه، جدی و مهم است؟ (پیمایش ملی)..... ۱۶۰
- جدول ۱۸- عده‌ای معتقدند در شرایط فعلی هر کس پول و پارتی نداشته باشد، حقش پایمال می‌شود. شما با این نظر موافقت یا مخالف؟ (پیمایش ملی)..... ۱۶۰
- جدول ۱۹- ارزیابی جمعیت نمونه آماری از وضعیت رشوه‌خواری، اختلاس، پارتی بازی و ... در کشور طی ۱۰ سال آینده (شهر تهران)..... ۱۶۰
- جدول ۲۰- جمع‌بندی میزان روابط اجتماعی در میان شهروندان ۶ مرکز استان..... ۱۶۱
- جدول ۲۱- دریافت کمک‌های مالی از دیگران (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۶۳
- جدول ۲۲- کمک به فقرا (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۶۳
- جدول ۲۳- شرکت در فعالیت‌های مرتبط با منافع عمومی (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۶۴
- جدول ۲۴- چقدر در فعالیت نوع دوستانه شرکت می‌کنید؟ (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۶۵
- جدول ۲۵- بررسی وضعیت نگرش نسبت به مهم‌ترین مسائل جامعه (پیمایش ملی)..... ۱۶۶

- جدول ۲۶- اعتماد به ادعای کاندیداهای شوراها مبنی بر خدمت به مردم (ساکنین مراکز استانها)..... ۱۶۷
- جدول ۲۷- مردم واقعاً نمی‌دانند بالاخره چه کسی دلسوز ملت و کشور است و چه کسی به فکر مال و مقام است؟ (پیمایش ملی)..... ۱۶۸
- جدول ۲۸- بعضی‌ها معتقدند «در جامعه ما، قانون در مورد مسئولین و مردم به یکسان اجرا می‌شود» شما با این نظر بیشتر موافقید یا مخالف؟ (پیمایش ملی)..... ۱۶۹
- جدول ۲۹- باور به مؤثر بودن در تصمیم‌گیری‌ها (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۷۰
- جدول ۳۰- ضرورت افزایش نقش شهروندان در اداره بهتر شهر (ساکنین مراکز استانها)..... ۱۷۱
- جدول ۳۱- تمایل به سرمایه‌گذاری به صورت فردی یا جمعی (سنجش شده در ۶ مرکز استان)..... ۱۷۲
- جدول ۳۲- با کدام یک از انجمن‌ها زیر همکاری دارید؟ (پیمایش ملی)..... ۱۷۴
- جدول ۳۳- نتیجه‌گیری از مباحث نظری..... ۱۸۷

www.ketab.ir

در جوامع متمدن، انسان‌ها همیشه نیازمند همکاری و کمک دیگران هستند در حالی که در بین سایر موجودات، هنگامی که یکی از آنها به بلوغ می‌رسد، از دیگران جدا شده و خود را بی‌نیاز از سایر موجودات می‌بیند. انسان، تنها موجودی است که تقریباً همیشه، این ضرورت را احساس می‌کند که به دیگران کمک کند؛ زیرا که خود را محتاج دیگران و در پیوند با آنها می‌داند.

آدام اسمیت

مقدمه

ریشه‌های مباحث نظری پیرامون سرمایه اجتماعی را می‌توان در آثار نویسندگان و جامعه‌شناسانی چون دو توکویل، دورکیم، تونیس، مارکس و وبر و بعد به طور مشخص‌تر در آثار پاتنام، بوردیو، کلین و فوکویاما جستجو کرد. آنها هر کدام به جنبه‌ها و رویکردهایی از سرمایه اجتماعی، تعریف آن و اثراتی که سرمایه اجتماعی برای جامعه، اقتصاد و نظام سیاسی دارد توجه کرده و بر اهمیت آن تأکید کرده‌اند. سه رکن اصلی این مفهوم، اعتماد، انسجام و شبکه‌ها هستند. بحث سرمایه اجتماعی، نه تنها در جوامع توسعه‌نیافته، بلکه حتی در جوامع پیشرفته و صنعتی نیز مناسب است؛ گرچه سرمایه اجتماعی در جوامع پسا صنعتی کنونی، بیشتر در قالب شبکه روابط متقابل موضوعیت پیدا می‌کند، اما در جوامع مدرن هم که فرد و سود فرد و نفع شخصی افراد و افزایش آن در اقتصاد مبتنی بر بازار و سرمایه‌داری محوریت دارد- با وجود قانونمندی و نهادینگی امور که تعقیب نفع شخصی را در مدار منافع ملی و مصلحت همگانی تضمین می‌کند- همچنان این موضوع به طور جدی مطرح است که چگونه می‌توان نظام سرمایه‌داری و بازار و اقتصاد را با اخلاق، ارزش‌ها، هنجارها و جامعه و در کل، آنچه که بافت و شالوده اجتماعی را تقویت می‌کند، پیوند داد و جلوی هزینه‌های انسانی و اجتماعی رو به تزاید و جهت‌گیری‌های افراطی و منفی عقل ابزاری، فردگرایی و حداکثرسازی سود و نفع شخصی را گرفت و به گونه‌ای عمل کرد که جامعه به اقتصاد جهت دهد نه برعکس.

غیریت‌سازی‌ها، نگاه ابزاری به همه چیز داشتن، خودپرستی غیراخلاقی، کالایی شدن همه چیز و تعیین قیمت و قابل خرید و فروش شدن هر چیز و سلطه پول و سرمایه مادی و مالی، از خودبیگانگی، نابودی خانواده و پیوندهای عاطفی و عشق، فرودست شدن زنان، انواع جرم‌ها و جنایات سازمان‌یافته و قاچاق، خشونت، تروریسم و جنگ و نظامیگری، فقر، نابودی محیط زیست، طبیعت و حتی خلاء معنا (به قول دانیل بل) امری هستند که حیات جوامع و تمدن بشری را به طور اساسی مورد تهدید قرار می‌دهند. سرمایه اجتماعی، از این زاویه نیز واجد اهمیت بالایی است.

سرمایه اجتماعی که بیشتر با فقدان آن و با مشاهده انواع آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی قابل تشخیص و تمیز است، بدون غلطیدن به دامن رمانتیسم و نفی عقل و فرد و سود، با تکیه و تأکید بر جمع و جامعه ارگانیک و ملت و کلیت‌های دیگر و ناسیونالیسم، بسیار مهمتر از سرمایه تیریکی و طبیعی و مالی و حتی انسانی است. زمانی که اصل بقاء و موجودیت جامعه در خطر باشد، همه این انواع سرمایه‌ها هم از بین می‌روند. اهمیت افراد، موکول به وجود وضعیت اجتماعی است و سرمایه و ثروت افراد هم تنها در جامعه و نظام اجتماعی‌ای حفظ شده و افزایش می‌یابد که اعتماد، انسجام، همکاری، تعاون، قانون، عدالت، صداقت، امانت، درستکاری، وظیفه‌شناسی، روابط انسانی شایسته و نظم اجتماعی مطلوب برقرار باشد و فقر، بیکاری، شکاف عظیم طبقاتی، بی‌اعتمادی، خشونت، بی‌قانونی، بی‌ثباتی، جرم، جنایت، ظلم، بی‌عدالتی و انواع ناهنجاری‌ها و بی‌اطمینانی‌ها و گسیختگی‌ها وجود نداشته باشند.

البته همه تأکیدها بر اهمیت سرمایه اجتماعی، تنها با توجه به جنبه‌های نرم، فرهنگی، اخلاقی، ارزشی و انسانی امور قابل تشخیص است و نگاه مادی، اقتصادی و سخت‌افزاری محض به این مفهوم، شاید تهی کردن آن از محتوا محسوب شود. بر این مبنا، فروپاشی اجتماعی مهمتر و خود مقدمه فروپاشی سیاسی و اقتصادی و حتی نظامی است و از این رو، نابودی جامعه و ملت در قالب اضمحلال سرمایه اجتماعی، از نابودی حکومت و نظام سیاسی و حتی ویرانی کشور مثلاً در جنگ مهمتر است. ممکن

است کشوری طی جنگ ویران شود- همانند آلمان و ژاپن در جنگ جهانی دوم- اما اگر جامعه و ملت آن کشور زنده باشند، آنها می‌توانند کشور را در کوتاه‌ترین زمان ممکن، از نو ساخته و آباد کنند، همان‌طور که آلمانی‌ها و ژاپنی‌ها با هویت و همبستگی و همکاری خود اینگونه نشان دادند. اما زمانی که جامعه و ملتی دچار فروپاشی شده باشند، حتی اگر به ظاهر کشور و نظام سیاسی برقرار باشند، دوام و پایداری و پیشرفت آن کشور در معرض تهدید جدی است، به خصوص اگر عواملی مانند نیروها و امواج ویرانگر ناشی از ابعاد گوناگون فرایند جهانی شدن با مظاهری چون ماهواره، اینترنت، ارتباطات و اطلاعات، انتظارات فزاینده، مصرف، تبلیغ و دخالت نیروها و مراکز و انحصارات پنهان و آشکار بین‌المللی را نیز در معادله خود به حساب آوریم، ویرانی سرمایه اجتماعی مترادف با نابودی یک ملت محسوب می‌شود. یک ملت بیمار با سرمایه اجتماعی در حال افول، چگونه می‌تواند به کشور و نظام سیاسی حیات، سلامت، امنیت، بقا و پایداری بدهد؟

سرمایه اجتماعی و ظرفیت تشکیل و افزایش آن، که با جامعه مدنی و دموکراسی پیوند دارد، به بهبود روابط اجتماعی، استقرار نظم اجتماعی خوب، سامان اجتماعی، افزایش بهره‌وری، تولید ثروت و رفاه، امکان‌پذیری آزادی و توسعه و برقراری عدالت برای همگان کمک اساسی می‌کند. این کمک از طریق گسترش شعاع اعتماد و تعمیم آن، افزایش مشروعیت، اعتماد، انسجام و همبستگی، حمایت از خانواده تا شبکه‌ها و نهادهای وسیع‌تر اجتماعی، تساهل، کارآیی و بهبود مدیریت، علم و آموزش و مهارت و انتقال اطلاعات و کاهش هزینه‌های مبادله و دخالت دولت، جامعه‌پذیری و تقویت هنجارها، نوآوری، حل و رفع منازعات و از بین بردن زمینه‌های بی‌ثباتی و خشونت اعتراض و عصیان، بالا بردن ظرفیت و قابلیت انطباق با تغییرات، افزایش بهداشت روانی و سلامت عمومی، حفظ و تقویت محیط زیست، پیوند نسل‌ها، ایجاد انگیزه برای کار و تولید، تقویت احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی و اخلاق و وجدان کار،

کنترل فساد، ایجاد امنیت روانی و رعایت حقوق بشر و تقویت نهادهای مدنی و کارآفرینی و رقابت سالم و مولد، حکومت قانون و دموکراسی، صورت می‌گیرد.

در کتاب حاضر، آقای دکتر سعید عطار، دانشجوی ممتاز سابق دوره دکترای دانشگاه تهران و عضو هیات علمی دانشگاه یزد، کوشیده است تا ادبیات و ابعاد و آثار بحث جدید و جالب سرمایه اجتماعی را ضمن توجه به وضعیت ایران، بررسی نموده و به سهم خود، افق‌های جدیدی را پیش روی خوانندگان نهاده و اهمیت و اولویت آن را در شرایط تاریخی حساس و شکننده‌ای که ایرانیان در آن به سر می‌برند، نشان دهد. طیف به نسبت گسترده مسائل مطرح شده در این کتاب، شاید در نوع خود مربوط به گسترده بودن عمق مفهوم سرمایه اجتماعی باشد. از این رو، این کتاب برای علاقه‌مندان به مباحث جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی سیاسی، اقتصاد سیاسی، علوم سیاسی، اندیشه سیاسی، مسائل توسعه در ایران و آسیب‌شناسی اجتماعی ایران نکات جالب توجهی خواهد داشت. به امید آنکه مورد توجه علاقه‌مندان قرار گرفته و دریچه تحقیقات آینده را باز کند.

سید احمد موثقی

عضو هیات علمی دانشگاه تهران

محصول شما امروز به بار نشسته و محصول من فردا می‌رسد. این به نفع هر دوی ماست که من امروز با شما کار کنم و شما فردا به من کمک کنید. من هیچ محبتی به شما ندارم و می‌دانم شما نیز دقیقاً همین حس را نسبت به من دارید. من به خاطر نفع شما، زحمتی را تقبل نمی‌کنم و اگر از شما انتظار رفتار متقابل داشته باشم و با شما همکاری کنم در واقع به نفع خود کار می‌کنم. اما من می‌دانم که ناامید خواهم شد و نباید بیهوده به حق‌شناسی (و رفتار متقابل شما) تکیه کنم. پس در اینجا، من شما را به حال خود رها می‌کنم تا تنها کار کنید و شما نیز، همین رفتار را با من خواهید کرد. فصل‌ها از پی هم می‌آیند و هر دوی ما محصول‌مان را، به خاطر فقدان اعتماد و امنیت متقابل، از دست می‌دهیم.

از دیوید هیوم^۱

پیشگفتار

بحث سرمایه اجتماعی، پیشینه‌ای به نسبت جدید در مطالعات علوم اجتماعی دارد و از دهه ۱۹۹۰ به این سو، به صورت بین رشته‌ای در حوزه‌های گوناگون علمی وارد شده است که عمده‌ترین آن‌ها، مطالعات توسعه‌ای (اقتصادی، اجتماعی و سیاسی) و جامعه‌شناسی سیاسی است.

مجامع بین‌المللی با توجه به اهمیت بحث سرمایه اجتماعی برای فهم مسائل و مشکلات بسیاری از کشورها، به خصوص کشورهایی که از آنها به عنوان کشورهای در حال توسعه یاد می‌شود، مطالعات گسترده‌ای را از اوایل دهه ۱۹۹۰ بر روی این مفهوم آغاز کرده‌اند. در این میان، مطالعات بسیار زیادی با پشتیبانی بانک جهانی انجام شده است. این نهاد، که بخش وسیعی از فعالیت‌های خود را به بررسی و مطالعات توسعه‌ای در کشورهای کمتر توسعه یافته متمرکز نموده است، قسمت مجزایی را به بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه کشورها اختصاص داده و در بحث‌های نظری، سنجشی و

^۱. Robert D. Putnam, "The Prosperous Community-Social capital and Public Life". *American Prospect* (13), 1993, Spring, p. 35.

تأثیرگذاری سرمایه اجتماعی، طرح‌ها و مطالعات فراوانی انجام داده است؛ از جمله مطالعات مدّ نظر این نهاد، چِستی سرمایه اجتماعی، چگونگی بومی سازی و عملیاتی نمودن آن در کشورهای گوناگون و راهکارهای افزایش و ارتقاء آن در جهت توسعه بوده است.

در ایران نیز بحث سرمایه اجتماعی چند صباحی است که رواج یافته، اما این مفهوم نیز به سرنوشت دیگر مفاهیم علوم اجتماعی گرفتار شده است. متأسفانه بسیاری از مفاهیم رایج در علوم اجتماعی، وقتی در چارچوب مرزهای درونی ادبیات علوم اجتماعی ایران مطرح می‌شوند، قالب تهی کرده و قلب ماهیت می‌شوند. از این‌رو، فهم درست و مناسب از آن مفهوم خود شاید راهگشای عملیاتی کردن آن در تحلیل پدیده‌های اجتماعی و استخراج راهکارهای مناسب در جهت حل مسائل اجتماعی محسوب شود.

سرمایه اجتماعی به مثابه یک مفهوم، بر خلاف برداشت عمومی‌ای که از کلمه سرمایه در ذهن متبادر می‌شود، وجهه بارز عین اندکی دارد که در دنیای واقعیت‌های اجتماعی قابل شناسایی است؛ این ویژگی باعث شده است تا در ادبیات نظری، تعاریف بسیاری از این مفهوم ارائه شود و پژوهشگران آن را به شیوه‌های گوناگونی عملیاتی کنند. از این‌رو، در فصول مختلف کتاب، به تعاریفی که اندیشمندان سرمایه اجتماعی از این مفهوم ارائه کرده‌اند اشاره خواهد شد. به اعتقاد نگارنده، شاید بتوان تعریف زیر را به عنوان مخرج مشترک تمام تعاریف ارائه شده (با اندکی تسامح) دانست؛ منظور از سرمایه اجتماعی، سرمایه‌ها و منابعی است که افراد و اجتماعات از طریق پیوند با یکدیگر (در نوع بخصوصی از ارتباطات) می‌توانند به آن دسترسی داشته باشند.

این نوع از سرمایه در اولین نهاد اجتماعی، یعنی خانواده، به مثابه چارچوبی که به ارث می‌رسد و محصول توالی تاریخی است ظهور می‌کند. افراد متولد شده در خانواده، حاملان این نوع از سرمایه‌اند؛ حاملانی که با وجود این‌که نقش کمرنگی در ایجاد این نوع از سرمایه دارند اما می‌توانند آن را حفظ و تقویت کنند یا این‌که آن را به

اضمحلال بکشانند. خانواده به مثابه مرکز تجمع اولیه سرمایه اجتماعی و افراد به مثابه حاملان این سرمایه در چارچوبی کلی، باعث حفظ، استمرار و تقویت این نوع از سرمایه‌اند. سرمایه‌ای که شاید در قالب کلمه‌ای به نام «اعتماد»، وجوهی از آن قابل دسترس باشد.

اعتماد در کودک، در درون نهاد خانواده شکل می‌گیرد و در او نهادینه می‌شود. در مرحله بعد، این مفهوم در گروه همسالان و در فضایی خارج از خانواده، اما با نظارت کم و بیش آن، قابل ردیابی است. این کودک روبه رشد و حامل این سرمایه، در ارتباط با همسالان خود، می‌تواند این سرمایه را تقویت یا تضعیف کند. در این مرحله نقش نهادهای اجتماعی که وظیفه آموزش کودک را به عهده دارند از برجستگی خاصی برخوردار است. رسانه‌های جمعی نیز در این امر مؤثرند. کودک رشدیافته در چارچوب روابطی که در پیرامونش شکل گرفته، توان گزینش، تولید و باز تولید سرمایه اجتماعی را پیدا می‌کند.

کودکان رشدیافته در یک محله، یک شهر و یک منطقه، سرمایه‌های اجتماعی یک ملت را در روابطشان با یکدیگر به وجود می‌آورند؛ سرمایه‌های اجتماعی‌ای که زمینه لازم برای بهره‌برداری از سرمایه‌های انسانی و فرهنگی (که وجهه عینی آن در مدارک تحصیلی و مهارت‌های کسب‌شده بروز می‌کنند) و سرمایه اقتصادی (سرمایه‌گذاری مالی افراد در یک کار دسته‌جمعی برای رسیدن به هدفی معین) را فراهم می‌آورند.

بنابراین، از دیدگاه نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی، ارتباطاتی با کیفیت‌های یاد شده، بر ظرفیت و توانایی افراد در حل مسائل خود در کنش‌های جمعی اثرگذار است و کارایی آنها را افزایش می‌دهد. به همین دلیل این مفهوم نسبتاً جدید، موضوع مطالعات وسیع و متنوع نظری و تجربی در سال‌های اخیر بوده و ارتباط آن با سطوح توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در سطح کلان و کارآمدی و موفقیت‌های فردی در سطح خرد بررسی شده است. از این منظر، سرمایه اجتماعی یکی از مؤلفه‌های مهم

تحکیم خانواده و جامعه مدنی یا به عبارت دیگر، توانایی جامعه برای مدیریت خویش است که به واسطه افراد خانواده، گروه‌های داوطلب و سازمان‌های غیردولتی و ترجیحاً غیرانتفاعی میسر می‌گردد.

وجود ذخیره بالای سرمایه اجتماعی در جامعه، هم به لحاظ ساخت و کمیت روابط اجتماعی و هم به لحاظ محتوایی (هنجارهای اعتماد و همیاری) می‌تواند بدیلی برای وضعیت ناهنجار جوامع در حال گذار باشد که به واسطه تراکم در روابط اجتماعی و روابط بین گروهی، سوگیری ارزش‌های عام‌گرایانه را جایگزین سوگیری ارزش‌های خاص‌گرایانه کند و از سوی دیگر، با شکل‌گیری هنجارهای اعتماد و همیاری از طریق گسترش روابط اجتماعی در شبکه‌ها، مانع بروز فردگرایی در اشکال منفی آن باشد.

سرمایه اجتماعی به گونه‌ای در هر اجتماع و جامعه‌ای وجود دارد، اما آنچه که باعث حفظ و افزایش آن می‌شود رفتارهای افراد و کیفیت نهادهای موجود در آن جامعه است. برای این که تأثیر رفتارها و نهادهای موجود در جامعه بر سرمایه اجتماعی موجود در روابط کنشگران آن جامعه مشخص شود، باید ابتدا درکی عمیق از مفهوم سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن به دست آید. این هدف یعنی چیستی سرمایه اجتماعی مورد توجه بخش نظری این پژوهش است. در این بخش مؤلفه‌هایی که در پیوند با هم سرمایه اجتماعی را می‌سازند مشخص کرده و نگاه خالقان این مفاهیم به ابزارهای مفهومی خود را دنبال خواهیم کرد تا دریابیم که سرمایه اجتماعی چیست؟ مؤلفه‌های آن کدامند؟ صاحب نظران جدید سرمایه اجتماعی (بوردیو، کلمن و پاتنام) چرا این مفهوم را در دستگاه نظری خود پرورش دادند؟ بی‌تردید نگاه آنها به سرمایه اجتماعی و کاربردی که این مفهوم در دستگاه نظری آنها دارد و دلایلی که آنها را متوجه اهمیت این مفهوم کرده، همگی نقش بسزایی در تلقی ما از سرمایه اجتماعی و گسترش توجه به این مفهوم در ادبیات علوم اجتماعی زمان ما داشته است.

پس از شناخت مفهوم سرمایه اجتماعی و ریشه‌های نظری آن در آرای صاحب‌نظران سه گانه آن، باید وضعیت آن را در حال حاضر ترسیم کنیم تا دریابیم که

ما، در چه وضعیتی از نظر نماگرهای سرمایه اجتماعی قرار داریم؛ بخش تجربی یا کاربردی این پژوهش، با این هدف به نگارش درآمده است. مراحل بعد را که شامل بررسی عوامل مؤثر بر کاهش یا افزایش سرمایه اجتماعی، نقش دولت در این روند و ... است به پژوهش‌های دیگر واگذار می‌کنیم.

اشاره شد که چند سالی است که بحث سرمایه اجتماعی در میان دانشجویان، صاحب‌نظران و سیاستگذاران ایران نیز علاقه‌مندان زیادی پیدا کرده است. در سطح دانشگاه‌های کشور، از سال ۱۳۸۰ بدین سو پژوهش‌های متعددی در مورد سرمایه اجتماعی صورت گرفته است. نکته مهم در این خصوص آن است که علیرغم برداشت‌های نه چندان درستی که از این مفهوم در سطح مراکز علمی کشور صورت گرفته است دانشجویان علاقه‌مند، با فهم ارزش‌های مفهومی سرمایه اجتماعی سعی کرده‌اند تا آن را در حوزه‌های مختلف به کار گیرند. از بررسی رابطه میزان سرمایه اجتماعی و نوع دینداری، تا بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی خانواده روی موقعیت تحصیلی و شغلی فرزندان، مورد پژوهش دانشجویان کشور ما قرار گرفته است. اما ضعف بزرگ این پژوهش‌ها این بوده است که آنها نتوانسته‌اند آن‌چنان که شایسته بود به خود مفهوم سرمایه اجتماعی از چشم‌اندازهای مختلف نظری توجه کنند؛ به عبارت دیگر، مفهوم چترگونه سرمایه اجتماعی در چارچوب دستگاه نظری هر نظریه‌پردازی، هسته مرکزی متفاوتی پیدا می‌کند. اگر برای پاتنام، توسعه کانون محوری است و وی از این منظر (سرمایه اجتماعی به عنوان ابزار توسعه ملی) به سرمایه اجتماعی نگاه می‌کند، برای کلمن، سرمایه انسانی (سرمایه اجتماعی به عنوان ابزار دستیابی به سرمایه انسانی) محوریت دارد. این نوشتار به عنوان گام ابتدایی در مسیر فهم پشتوانه‌های نظری مفهوم سرمایه اجتماعی بر آن است تا این مفهوم را در آینه نگاه بنیانگذاران جدید آن به تصویر کشد.

از سوی دیگر، به غیر از چند پژوهش دانشگاهی که در مورد سنجش سرمایه اجتماعی در حوزه‌های میان برد (مثلاً انتخابات شوراها و...) و بعضاً کلان (در سطح

ایران) انجام شده است کمتر پژوهشی را می‌توان یافت که با استخراج مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از دل مطرح‌ترین نظریات این حوزه، کوشیده باشد تا آنها را در محیط کلان ایران به آزمون گذاشته و وضعیت کشور را در حوزه سرمایه اجتماعی مشخص کند. پیشنهادهای پژوهشی این کتاب که در بخش بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز ارائه شده راهگشای پژوهش‌های متعددی است که نگارنده انجام آنها را برای کشور لازم می‌داند. سرمایه پژوهشی و نتایج نظری و کاربردی این کتاب، تالی منطقی حرکت از بخش نظری به حوزه کاربردی است.

تلاش سیاست‌گذاران کشور ما برای در نظر گرفتن اهمیت توجه به این مفهوم در برنامه‌های توسعه‌ای باعث شد تا در ماده ۱۵۵ برنامه پنج ساله چهارم توسعه و سند چشم‌انداز بیست ساله، به بحث سرمایه اجتماعی توجه ویژه‌ای شود به گونه‌ای که در برنامه پنج ساله چهارم شناخت نظری، شیوه‌های سنجش و عملیاتی کردن مفهوم و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در قالب و شکل ملی در سطح کشور پیش بینی شده است و در بند دوم سند چشم‌انداز بیست ساله کشور، بر اهمیت برخورداری از سرمایه اجتماعی فزاینده و کسب سهم برتر از این سرمایه، تأکید شده است.

در این تحقیق، کوشش شده است گامی هر چند کوچک در جهت برخی اهداف پیش‌گفته در سند چشم‌انداز بیست ساله کشور برداشته شود تا شاید مسیر پژوهش‌های دیگر در این حوزه هموارتر گردد. بدین سبب، سعی وافری شده است تا با بررسی و استفاده از منابع موجود در زمینه مفهوم سرمایه اجتماعی و رویکردهای برودیو، کلمن و پاتنام و در نهایت، دادن تصویری اجمالی از وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز، و با ارجاع فراوان به متون مرجع موجود در این زمینه‌ها، این پژوهش به نحو شایسته‌تری ارائه گردد.

این اثر در چهار بخش و چندین گفتار تنظیم شده است. در بخش اول، به پیشینه مفهوم سرمایه اجتماعی در آثار اندیشمندان علوم اجتماعی پرداخته شده است. در این بخش سعی شده است تا با ریشه‌یابی توجه به اهمیت ارتباطات اجتماعی،

اعتماد، شبکه‌های مشارکت جمعی و مفاهیمی از این دست در آثار دانشمندان کلاسیک و معاصر، گامی در جهت مفهوم‌شناسی سرمایه اجتماعی برداشته شود. این بررسی، هرچند به اختصار، نقطه اتکایی برای فهم بهتر سرمایه اجتماعی فراهم می‌آورد. در بخش دوم، به مهم‌ترین نظریات سرمایه اجتماعی در قالب سه رویکرد بوردیو، کلمن و پاتنام پرداخته شده است. این بخش، شاکله نظری کار را به خود اختصاص داده، چرا که می‌توان با درک رویکرد هر کدام از سه نظریه‌پرداز اصلی سرمایه اجتماعی، ریشه‌های فکری، دلایل رجوع این اندیشمندان به این مفهوم و جایگاه این مفهوم در دستگاه نظری آن‌ها، درک عمیق‌تری از جوانب مختلف سرمایه اجتماعی به دست آورد. با استخراج مؤلفه‌های مشترک سرمایه اجتماعی در این سه رویکرد، ابزارهای لازم برای سنجش سرمایه اجتماعی در جامعه ایران فراهم آمده است. از این‌رو، توجه ویژه به این بخش، از اهمیت فراوانی برخوردار است. در بخش سوم، به بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز پرداخته شده تا وضعیت این نوع از سرمایه، در جامعه‌ای که در پی دستیابی به توسعه‌ای همه‌جانبه است، به گونه‌ای رصد شود. از این‌رو در این بخش، با اتکاء به چهار نماگر اصلی (که مورد اجماع هر سه نظریه‌پرداز بود) و با رویکردی فراتحلیلی، به بررسی وضعیت جامعه ایران از این نظر، پرداخته شده است. در بخش آخر نیز، نتیجه‌ای از مباحث، گرفته شده و برخی پیشنهادها (نظری) برای پژوهش‌های نظری و کاربردی (برای پژوهش‌های کاربردی) ارائه شده است. تمام بخش‌های چهارگانه این اثر، پیرامون پاسخ به چستی مفهوم سرمایه اجتماعی و برداشت‌های سه‌گانه بوردیو، کلمن و پاتنام از این مفهوم، نوع نماگرهای سرمایه اجتماعی و چگونگی وضعیت آن‌ها در ایران شکل گرفته است. روش پژوهش این نوشتار، توصیفی-تحلیلی و ابزار آن، جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها از منابع موجود کتابخانه‌ای و استفاده از مطالب مهم موجود در سایت‌های اینترنتی می‌باشد.

استادان و دوستان زیادی بودند که نقش به سزایی در شکل‌گیری این کتاب داشتند. بویژه در طی نگارش این تحقیق، همواره از راهنمایی‌های آقای دکتر سیدرحیم

ابوالحسنی، مدیر گروه سابق علوم سیاسی دانشگاه تهران، بهره‌ فراوان برده‌ام. ایشان، در طی مدت انجام این تحقیق با صبر و حوصله فراوان توضیحات مفیدی چه به صورت کتبی و چه به صورت شفاهی بیان کرده‌اند. آقای دکتر احمد موثقی نیز از سر لطف، متن کامل کتاب را خواندند و نظرات ارزشمندی را در جهت بهبود این اثر ارائه کردند. شک ندارم که اگر زحمات ایشان نبود، این کتاب به این شیوه در دسترس قرار نمی‌گرفت. دیباچه درخشان ایشان بر این کتاب، ارزش اثر حاضر را صد چندان کرده است. همچنین باید از آقای دکتر حاجیان، رئیس سابق مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) برای در اختیار گذاشتن منابع آماری و تحلیل‌های انجام شده در این مرکز به نگارنده کمال تشکر را داشته باشم. از آقای دکتر جهانگیر معینی علمداری به سبب تذکر نکاتی ارزشمند در ابتدای شکل‌گیری این تحقیق و روشن‌تر شدن بحث برای نگارنده، کمال سپاسگزاری را دارم. از دوست عزیزم، آقای دکتر عباس حاتمی، عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان، به دلیل جلب توجه نگارنده به مفهوم سرمایه اجتماعی و نقش کلیدی سرمایه اجتماعی در جامعه‌شناسی که برداشتی آزاد از آرای رابرت پاتنام بود، بسیار سپاسگزارم. از دوست دیگرم، آقای محسن صفری به دلیل زحماتی که برای طرح جلد کتاب کشید تشکر می‌کنم. حضور من در تهران، باعث شد تا تمام زحمات مربوط به رفت و برگشت کتاب به انتشارات بر مشغله‌های برادرم، رضا بیفزاید. از این بابت از ایشان سپاسگزارم. همچنین باید از انتشارات دانشگاه یزد به واسطه امکانی که برای چاپ این اثر فراهم آوردند کمال تشکر را داشته باشم. سرکار خانم آقاییگی، کارشناس انتشارات، در جریان آماده‌سازی کتاب زحمات زیادی کشیدند. سپاس از ایشان، وظیفه اخلاقی نگارنده است.

و در نهایت، بایستی مراتب سپاس و قدردانی خود را از همیاری صمیمانه همسر گرامی‌ام سرکار خانم رباب ثالث اعلام نمایم. همکاری و محبت‌های ایشان در جریان انجام کار و فراز و نشیب‌های آن، امیدواری فراوانی به من بخشید. بی‌تردید،